

**NUMAN ÇELEBİ CİHANIN “ANT ETKENMEN”
KIRIM TATAR MİLLİ MARŞ'ININ TARİHİ, ANLAM İNCELEMESİ**

**ИСТОРИКО-СЕМАНТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ НАЦИОНАЛЬНОГО
ГИМНА КРЫМСКИХ ТАТАР «АНТ ЭТКЕНМЕН» НОМАНА
ЧЕЛЕБИДЖИХАНА.**

**HISTORICAL-SEMANTICAL ANALYSIS OF NUMAN ÇELEBİ CİHAN'S
CRIMEAN TATAR NATIONAL ANTHEM:
“ANT ETKENMEN” ABSTRACT**

Ranetta GAFAROVA*

ÖZ

Kırım tarihi; acının, sürgünün, hüznün, baskının, zulmün; aynı zamanda da Kırım Tatarların milli mücadelesinin tarihidir. Kırım Tatarlarının tarihi beş gelişme evresinden oluşur: 1. Hanlık Dönemi (1441-1783), 2. Rus Hâkimiyeti: Kırım ilhaki (1783-1917), 3. Rus Devrimi ve Erken Bolşevik Yönetimi Sırasında Kırım: Kırım Tatar Cumhuriyeti (1917-1918), 4. 1944 yılı sürgünlük (1944-1987), 5. Vatana Dönüş (1987'den günümüze). İlk üç evre Kırım Tatarlarının Millî Marşı'nda yer almaktadır. Devletlerin tarihinde millî marşlarının ayrı bir önemi vardır. Bu marşlar ait olduğu milletlerin kimliğini yansıtır. Millî marş olarak kabul edildiği tarihten bu güne kadar, değişik zaman ve zeminlerde, milletin büyük çoğunluğu tarafından saygıyla okunan ve dinlenen bu eser, acaba, bizlere neler söylemek istiyor, hangi değerlere sahip çıkmayı öğütlüyor, ne gibi hedefler gösteriyor? Bütün bu soruları, mümkün mertebe tatminkâr bir şekilde cevaplayabilmek için geçmişte yapılan tarih ve dil çalışmalarından da yararlanarak, ‘Ant Etkenmen’ başlıklı millî marş dörtlükler halinde ele alıp inceleyeceğiz.

Kırım Tatar Millî marşının adı “Ant Etkenmen” ve onun şairi ilk Kırım Tatar Muhtar Cumhuriyeti'nin başkanı Numan Çelebi Cihan'dır.

Çalışmamızda bugün Kırım Tatarlarının Millî Marşı olan ve Numan Çelebi Cihan tarafından 1917'de kaleme alınan “Ant Etkenmen” (Ant Etmişim) şiiri başta olmak üzere Kırım Tatar tarihinde önemli yeri olan şiirlerdeki ant içme / yemin etme motifi değerlendirilecektir.

Çalışmamız, Kırım Tatar millî marşının metninde sesiyle, sözüyle, ahengiyle, his, hayal ve fikir dünyasıyla, lirizmiyle, vezin, kafiye ve nazım şekliyle, dil ve üslubuyla, kısacası

* ORCID 0000-0001-8096-2143. Doç. Dr. Ardahan Üniversitesi, İBEF, Rus Dili Bölümü.
(ranetta@bk.ru)

estetik yapısıyla mükemmel bir eser olarak incelemesini yapmak ve onun sembolik dilini yorumlamak üzerine temellenmiştir. Metni incelerken tarih disiplininin verilerinden de yararlanılarak yorumlama yapılmıştır.

Анаhtar келимелер: *Numan Çelebi Cihan, Kırım, Kurultay, mücadele, marş, şiir, anlam, tarih.*

АННОТАЦИЯ

В истории Крыма, как и все истории этносов и территорий, много трагических моментов: депортация, репрессии, и в настоящее время продолжающее национальное движение за независимость крымских татар. Историю крымских татар можно разделить на 5 периодов: 1. Крымское ханство (1441-1783 гг.); 2. Аннексия Крыма Россией: Правление Российского государства (1783-1917 гг.); 3. Октябрьская революция и власть большевиков в Крыму: Создание Крымской Народной Республики (1917-1918); 4. Депортация крымских татар (1944-1987 гг.); 5. Возвращение на родину в Крым (1987-до настоящего времени). Первые три периода отразились в национальном гимне крымских татар. Гимн занимает особое место в государстве и идентифицирует каждый народ. При этом всегда возникает вопрос, почему национальный гимн обладает некой силой воздействия, возможно, патетическое воспроизведение текста, восприятие его на слух, идеалы и ценности, положенные в содержание гимна? Чтобы удовлетворительно ответить на эти вопросы, мы попытались проанализировать текст «Ант Эткенмен», основываясь как на ранние исторические и так и на филологические работы.

Автор национального гимна крымских татар «Ант эткенмен» Номан Челебиджихан – одновременно поэт и первый председатель правительства Крымской Народной Республики.

В статье представлен лексико-семантический анализ концепта «клятва» в национальном гимне крымских татар «Ант Эткенмен», написанного в 1917 году и имеющего огромное значение в истории крымскотатарского народа. В ходе анализа текста выявлены фонетическое благозвучие, лексические особенности, тема, и лиричность, рифма и стихотворный размер, языковые символы, что позволили нам определить текст как поэтическое произведение. Три четверостишия посвящены трагическим страницам судьбы народа. Одновременно с лексико-семантическим анализом текста дается историческое описание событий, которые отражены между строк. Номан Челебиджихан как политический лидер оставил неизгладимый след в истории Крыма и крымскотатарского народа.

Ключевые слова: *Номан Челебиджихан, Крым, Курултай, больба, гимн, стихотворение, семантика, история.*

ABSTRACT

Crimean Tatar's history is that of agony, exile, sorrow, oppression and persecution, but it is also the history of Crimean Tatar nation's national struggle. Crimean Tatars' history has 5 stages: 1. Crimean Khanate Period (1441-1783), 2. Russian Domination: Invasion of Crimea (1783-1917), 3. Crimea during Russian Revolution and Early Bolshevik Reign: Crimean Tatar Republic (1917-1918), 4. Exile Period (1944-1987), 5. Return to Homeland (1987- up to the present). The first three periods are presented in Crimean Tatar National Anthem. National anthems have a significant importance in the histories of nations, as they

reflect the national identities. Crimean Tatar National Anthem has been sung and listened with high zest by the majority of the nation in different times and places. So what does it tell us? What values does it advice us to maintain? What kind of targets does it point out? In order to give satisfactory answers for such questions, we will handle “Ant Etkenmen” in quartets, making use of past studies on History and Linguistics.

The name of Crimean Tatar National Anthem is “Ant Etkenmen”, and it was written by Numan Çelebi Cihan, the first president of Crimean Tatar People’s Republic.

In our study, important poems in the history of Crimean Tatars, mainly “Ant Etkenmen” (I Vowed) the national anthem of Crimean Tatars written in 1917 by Numan Çelebi Cihan, will be analysed in terms of vowing motif.

Our study is based on the both the symbolic language analysis and the aesthetic aspects of the national anthem in terms of its sound, words, harmony, the world of sense, dream and thought, its lyricism, meter, rhyme, rhytm, language and style. The first three quartets of the anthem focus on the agonies in the history of Crimean Tatars. In the analysis of the poem data received in the field of History will also be made use of.

Keywords: Numan Çelebi Cihan, Crimea, Congress, Struggle, Anthem, Poetry, Semantics, History

Kırım Tatarlarının tarihinde gurur duyulacak pek çok sembol ve şahsiyetler vardır: Giraylar, İsmail Gaspiralı, Numan Celebi Cihan, gök bayrak ile altın damga ve vatan için tükenmez bir mücadele bunlardan bazılarıdır. Bunlar arasında bir sembol daha vardır ki, o da Kırım Tatar Milli Marşı ‘Ant Etkenmen (And İçiyorum)’dir. Resmi toplantılarda, Kırım Tatarlarının etkinliklerinde, çeşitli ortamlarda bu marş söylenir.

Her milletin ve devletin ilk tanıtımı onun milli marşı ile başlar. Milli marşların en önemli özelliği, onu dinleyen her insanda vatanseverlik ve gurur hissi uyandırmasıdır. Bugünkü Türk dünyasında 15 tane milli marş söylenmektedir. Bunların arasında Kırım Tatar halkının milli marşı da yer almaktadır. Marş deyince bağımsız bir devlet gözümüzün önüne gelir, çünkü genellikle marş olursa o zaman o bağımsız devletin varlığı kabul edilir.

Bilindiği gibi, her marşın özel bir teması vardır ve o ülkenin, milletin tarihini ve durumunu detaylı olarak açıklar. Mesela, Türkiye Cumhuriyetinin İstiklâl Marşı’nda Vatan, millet, hürriyet ve istiklâl gibi kavramlar önemlidir. Özbekistan Cumhuriyeti Marşı’nda Özbekistan’ın geniş ve bereketli bahçeleri ve tarları tanıtılır, insanların misafir severliği ve özgürlüğüne bağlılığı yüceltilir. Kazakistan Cumhuriyetin Milli Marşı’nda atalarının güçlü mirasının milleti etkilediği dillendirilir ve Kazak halkının eğitime verdiği önemi, Kazakların kudreti anlatılır. Bunları açıklayan liste daha da uzatılabilir.

Çalışmamızın esas amacı, Kırım Tatar Milli Marşının metin incelemesini yapmak, onun şerhini ortaya koymaktır.

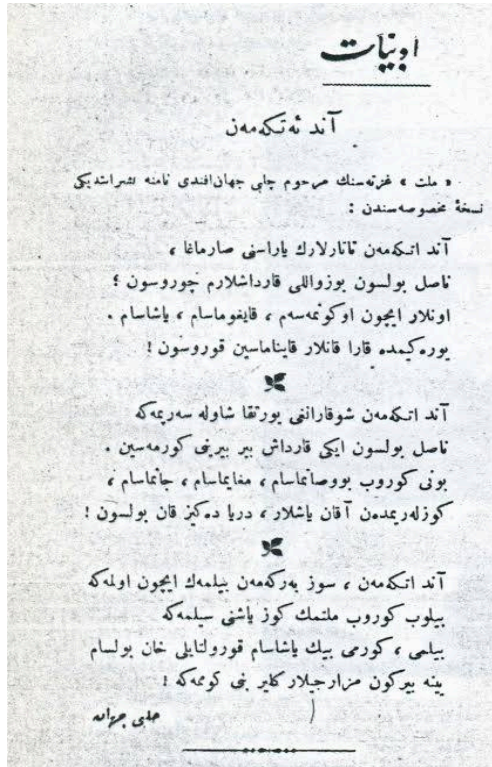
Marşın ilk üç dörtlüğünde Kırım Tatarlarının tarihinin acı sayfaları görülmektedir.

Kırım Tatar Milli Marşı, politikacı, şair ve yazar, 26 Aralık 1917 tarihinde kurulan kısa ömürlü [Kırım Halk Cumhuriyeti](#)’nin ilk başkanı Numan Celebi Cihan tarafından kaleme alınmıştır. Numan Çelebi Cihan “Ant Etkenmen” şiirini yazdığı anda onu marş olarak düşünmemiştir. Metnin müziksiz ilk okunduğunda yazarın üzgün duyguları ve düşüncüleri göz önüne getirilir. Şiirin orijinal metni Arap alfabesiyle 1917 yılında “Millet” gazetesinde yayınlanmıştır. 1918 yılında “Kırım Mecmuası”nın 8. sayısında da aynı metin yer almıştır. (Allworth, 1998: 255). 1943 yılında Numan Çelebi Cihan’ın hatırasına “Azat” gazetesinde

şiiir Kiril alfabesiyle yayınlanır. (<http://kerimofftahir.blogspot.com.tr/2015/03/azat-qrm-gazetasnda-baslgan-qrmtatar.html>)

Bugüne kadar orijinal metin, çeşitli sebeplerle biraz değişikliğe uğramıştır. Bizim incelemiş olduğumuz metin orijinaline yakındır. T. Kerim “Azat” gazetesinde: “Bu vesileyle 1943 senesinin, 30. Mart’ında N. Çelebi Cihanın hatırası için basılan “Ant etkemen” (yani “Ant etkenmen”) adlı ilgi çeken özel şiiri gerçek şeklini almalıdır:

Kerimov’un şu cümleleri marş üzerindeki tartışmalara ışık tutmaktadır. “Bu yerde, alfabenin anlaşılmazlığından başka, bir zamanlar aynı şiir metni üzerinde çıkan sürekli tartışmaları hatırlamamak mümkün değildir, ki; milli marşın sözleri müellifinin yazmış olduğu şiire uygun mu, halkının maksada yönelişini anlatmak için düzenlenen varyantını anlamını, – gibi sorular 2012 senesi Akmescit’te toplanan V. Kırım Tatar Kurultayı’nın programına koyulmasına rağmen istendiği gibi oldu. Her halde, milli marş öz mevzusu ile milletin menfaatine hizmet etmesi gerek. Böylelikle, eserin dörtlüklerinde rastlanan “Tatarların” (“bilmek”) yerine kullandığımız “milletimin” (“millet”) sözü bugün halkımızın aleyhinde oynanan oyunlara karşı bir vasıta gibi sayılabilir. Sözüün kısası, “Azat Qırım’da kullanılan hususi Kırım Tatar harfleri ve genellikle Latin alfabesinin ayrı bir tarihinden bahsetmeyi faydalı görüyoruz”. (<http://kerimofftahir.blogspot.com.tr/2015/03/azat-qrm-gazetasnda-baslgan-qrmtatar.html>)

Orijinal metin

Son zamanlarda kullanılan metin

<p>“Ant etkemen Tatarlarının yarasını sarmağa, Nasıl bolsun bu zavallı kardaşlarım çürüsün? Onlar için ökünmesem, kaygırmasam, yaşasam, Yüregimde kara kanlar kaynamasın, kurusun!</p> <p>Ant etkemen şu karangı yurtka şavle serpmeye, Nasıl bolsun eki kardaş bir-birini körmesin? Bunu körüp, busanmasam, muğaymasam, yanmasam – Közlerimden akan yaşlar derya deniz kan bolsun.</p> <p>Ant etkemen, söz bergemen bilmek için ölmege, Bilip körüp milletimnin göz yaşını silmege. Bilmi, körmü bin yaşasam. Kurultaylı han bolsam, Kene bir kün mezarcular kelir meni kömmege”.</p>	<p>Ant etkenmen, milletimniñ yarasını sarmağa, Nasıl olsun bu zavallı qardaşlarım çürüsün? Onlar için ökünmesem, qayğırmasam, yaşasam, Yüregimde qara qanlar qaynamasın, qurusun!</p> <p>Ant etkenmen, şu qaranğı yurtqa şavle sepmege, Nasıl olsun eki qardaş bir-birini körmesin? Bunu körüp buvsanmasam, muğaymasam, yanmasam, Közlerimden aqqan yaşlar derya-deñiz qan olsun!</p> <p>Ant etkenmen, söz bergemen millet için ölmege, Bilip, körüp milletimniñ göz yaşını silmege. Bilmey, körmey biñ yaşasam, Qurultaylı han olsam, Kene bir kün mezarcular kelir meni kömmege.</p>
--	--

Biz 1943 yılındaki metni ele olacağız. Çünkü o bir değişikliğe uğramadı. Onun Kırım Tatar Edebiyatı’nda eşsiz bir yere sahip olmasını sağlayan 1917’de yazmış olduğu “Ant Etkenmen”/ “Ant Etmişim” şiiridir. Bu şiir onun sağlığında halk tarafından bestelenmiş, 9 Aralık 1917’de toplanan Kırım Tatar Millî Kurultay’ında Millî marş olarak okunmuş ve kabul edilmiştir. (Kırimer, 1993: 242.).

Kırım Müftüsünün 1917 yılında Bahçesaray müzesinin açılışında yaptığı konuşmada bahsettiği milli mücadele çağrısı Numan Çelebi Cihan’ın şiirinde de aynı ruhla ifade edilmektedir: “Bir zamanlarda cihanın her tarafında: karalarda, denizlerde şanla, şerefle ve adaletle yaşamış olup da bir buçuk asırdan beri mahkûm ve mahpus bir halde bulunan milli gök bayrağımızı da onun üzerine dikmeye ant içtik!” (<http://kerimofftahir.blogspot.com.tr/2015/03/azat-qrm-gazetasnda-baslgan-qrmtatar.html>)

Numan Çelebi Cihan’ın her satırında, her cümlesinde *ant etmek/ and içmek* sözü onun hayatının bir gayesi olarak geçmektedir.

“Tanrı’yı veya kutsal bilinen bir kişiyi, bir şeyi şahit göstererek bir olayı doğrulama, yemin; kendi kendine söz verme” şeklinde tanımlanan “ant” ile “bir şeyi yapmaya veya yapmamaya söz vermek, yemin etmek” (Türkçe Sözlük 1998: 115) olarak ifade edilen “ant

içmek (veya etmek)” sözleri Türk kültüründe önemini daima korumuş kavramlardır. Tarihî eski dönemlerden günümüze kadar gelen “Kan kardeşliği, uzlaşma ve kargışa dayalı ant içme” şeklinde sınıflandırılabilen “ant” ritüellerinden “kargışa dayalı” olanının Türk kültür çevresinde daha geç dönemlerde görülmeye başladığı ve tek başına gerçekleştirilen bir ritüel olduğu anlaşılmaktadır. (Durmuş, 2009: 100-102.). “Bir şeyi yapmaya veya yapmamaya söz vermek, yemin etmek” olarak ifade edilen “ant içmek (veya etmek)”, diğer bir tabirle kargışa (yani bedduaya) dayalı ant içmek/etmek, kimi zaman insanların arasındaki dostluğu pekiştirmek, kimi zaman devletler veya milletler arası ilişkilerde sınırları belirlemek, düzenlemek ya da günlük hayatta sevdiğimiz birileri için bir şeyleri yerine getirmeye söz vermek adına kullanılmıştır. Bunlardan başka mensubu olduğu milletin başından geçen tarihî hadiseler karşısında milletini, içine düştüğü zor durumdan kurtarmak için her türlü fedakârlığı göze alan bazı milliyetperver ve vatanperver şahsiyetler bu duygularını kaleme alırken de “ant içme/etme, yemin etme, söz verme” gibi tabirleri kullanmışlardır. (Işıktaş Sava, 2013.2).

Numan Çelebi Cihan, “Ant Etkenmen” şiirinin de, sonradan milli marş olarak ortaya çıkması, Kırım Tatar Milleti’nin ne için mücadele ettiğini, neye inandığını açık seçik bir şekilde ortaya koymuştur. Üç dörtlükte ilk satırları üç kez tekrarlayarak tekrar sanatına ait “*Ant Etkenmen.....*”cümle başını getirilmiştir. Her dörtlükte farklı konular işlenir, fakat bu konular birbirine bağlıdır ve Kırım Tatar halkının milli mücadelesinde yükselen dalga gibi bütün şiirde geçer.

“*Ant etkemen Tatarlarının yarasını sarmaga:* Nasıl bir yara, hangi yarasını sarmak istiyor Çelebi Cihan? Yarası hakkında şair neler yazıyor? Kırım’dan Türkiye’ye kitle göçleri, esas olarak 1783’de Kırım Hanlığının ortadan kaldırılarak Rusya İmparatorluğu’nun Kırım’ı ilhakını müteakip gerçekleşmiştir. Bununla birlikte, 1783 öncesinde de Kırım’dan Osmanlı topraklarına pek bilinmese de, azımsanmayacak boyutlarda toplu göçler olmuştur. Kırım Tatar halkı bu tarihten itibaren Kırım’dan Osmanlı topraklarına doğru dalgalar halinde başlayan göçü 1920’lere kadar tek bir yıl bile durmadan devam etmiş, hatta bazı kesintilerle günümüze kadar sürmüştür. 1783-1922 yılları arasında Osmanlı topraklarına göç eden Kırım Tatarlarının sayısı en az 1.800.000 idi. Göçlerin aslî sebebi hiç şüphesiz siyasîdir: Göç eden unsurlar yani Kırım Tatarları yerine göre canlarını, mallarını veya kimliklerini Rusya idaresinin doğrudan tehdidi altında hissettikleri için vatanlarını terk etmek zorunda olduklarını düşünmüşlerdir. Diğer taraftan, Rusya da onların Kırım’dan uzaklaşmalarını siyaseten yararlı görmüştür. Göçlerin ortaya çıkmasında büyük önem taşıyan dinî baskılar da bu siyasetin parçalarıdır. 1860-1861 göç dalgasından sonra da 1874, 1890 ve 1902’de yeni göç dalgaları olduysa da bunların sayıları yüz binlerle değil, on binlerle ifade olunuyordu (Kırımlı, 1996, 11-17).

Rusların hürriyetlerini ellerinden almak istemeleri, uyguladığı baskı ve imha politikaları sonucu Kırım Türkleri Osmanlı Devleti sınırları içindeki başka bölgelere göç etmek zorunda kalmıştır. Bu göçlerin büyük çoğunluğu dalgalar hâlinde Türkiye’ye, Romanya ya Bulgaristan’a yapılmıştır. En büyük göç dalgaları; 1792, 1860-1863, 1874-75, 1891-1902 seneleri arasında olmuştur. Bu göç dalgaları, Kırım’daki Türk nüfusu azaltma politikasını gerçekleştirmesine sebep olmuştur. 1783’te Kırım’daki nüfus yüzde 98 iken 1897 de ki nüfus sayımına göre Türk nüfus yüzde 35’e düşmüştür. Ayrıca Kırım Türkleri bu göç sırasında yollarda büyük kayıplar vermiştir. (Çapraz, 1997: 1529).

Kırım Tatarlarının son iki yüz yıllık tarihindeki en büyük felâketlerden birisi olan göçler sonunda halkın dağılması büyük bir facia olarak ortaya çıkar. Numan Çelebi Cihan, Tatarların derdini ifade ederken de halkının bütün dünyaya dağılmasını ve Kırım’ın kaybedilmesini de ima etmektedir.

İkinci satırda yer alan *zavallı qardaşlarım* tekrar Kırım Tatar halkı anlamına geliyor. *Nasil bolsun bu zavallı qardaşlarım çürüsün?* Yüksek bir sesle bütün dünyaya cevabı beklenilmeyen ve etkili olsun diye kullanılan bir soru olarak karşımıza çıkıyor. Fakat bu sorunun kapsadığı konulardan birisi, ‘daha ne kadar sürecek bu zulümler bu baskılar’dır. Çünkü Kırım üzerinde Rus hâkimiyetinin tesisinin hemen akabinde, Rusya’nın diğer bölgelerine hiç benzemeyen tabiat harikası bu yarımada’yı “yabancı” Tatar/Müslüman unsurlardan temizleme, burayı bütünüyle Ruslaştırma ve daha güneye yönelik genişleme teşebbüsleri için stratejik bir sıçrama tahtası olarak kullanma yönünde sistematik adımlar atılır. Bu Kırım’ın Müslüman halkına yönelik baskı politikalarıdır. Bu politikaların bir maksadı, halkın dinî ve kültürel hayatına yönelik fiili veya psikolojik baskıların tatbikidir. Müslüman halkın en fazla hassas olduğu dinî kimliğine hâle gelebileceği endişesi göçlerin önemli sebepleri arasında yer alır. Bununla birlikte, daha başka sebepler de var onların en başında geleni ekonomik baskılardır. Bu tür baskılar esasen Kırım Tatar köylülerinin XVIII. yüzyıl sonlarından itibaren sürekli olarak topraksızlaştırma şeklinde tezahür etti. Muazzam genişlikteki topraklar yarımadanın Rusya’ya ilhakı ile birlikte Rus asilzadelerine ve memurlarına dağıtılırken, ezici çoğunluğu köylülerden oluşan Kırım Tatarları gitgide sefalet duçar oluyorlardı. Göç edenlerin yerleri ise Ruslarla ve onların yeterli olmadığı hallerde, Yunanlılardan Almanlara ve Bulgarlardan İtalyanlara kadar pek çok Hıristiyan unsurla doldurulmaktaydı. Kırım’da kalan Kırım Tatarları açısından yabancı hâkimiyetine girdiklerinden sonra geçen bir asırlık süreyi her açıdan “kara yüzyıl” olarak adlandırmak yanlış olmayacaktır. Bu süre boyunca Kırım Müslümanlarının hemen bütün sosyal, ekonomik, dinî ve kültürel kurumları her açıdan çürümeye maruz kaldı. Halk ezici çoğunluğu itibarıyla sosyal ve ekonomik açıdan Rusların ve diğer Hıristiyanların mukayese edilmeyecek derecede gerisine düşerken, gelecek nesilleri yetiştirecek olan Müslüman maarif sistemi de fevkalâde geri bir duruma düşmüştü. (Kırımlı, 1996). Rusya’nın ilhakı ekonomik krizin çıkmasına neden oldu ve bunun zararı ilk önce Kırım Tatarlarına değdi. Kırım halkına uygulanan büyük soygunun neticesinde 380.000 hektar toprak Çarlık Rusya’sının bireylerinin eline geçti. Ekonomik kriz ile Kırım Tatarlar karşı ırk ayırımı başladı. Rusya’da yaygın olan toprak köleliği güçlenmeye başladı. Kırım Tatarlar için bu büyük bir facia oldu. Çünkü topraklar üzerinde herhangi bir hak iddia etmeden ve ses çıkarmadan her şeyi kabul etmeye mecbur oldular. 19 yüzyılın sonuna kadar Müslüman din adamlarına kovuşturmalar yapıldı, çoğu Kırım’dan Sibirya’ya sürgün edildiler, tüm unvanlardan yoksun oldular ve tamamı köylü insanlar olarak listelere alındılar. Kırımı dönüş yolları kapanmıştı. 1829 yılından itibaren Mekke’ye gitmek isteyen Müslümanlara karşı baskılar artmaya başladı: Pasaport verilmesi yasaklandı, Türkiye’deki dini okullarla ilişkiler kesildi, eskiden kalan eski belgeler yakıldı. (Vazgrin, 1992:43).

Buraya kadar yazılanları özetlersek, Kırım Tatar halkı ilhak döneminden itibaren kültürel, ekonomik, dini, milli açılardan Rusya yönetimi tarafından baskılara uğramıştır.

Çürüsün kelimesiyle Numan Çelebi Cihan ustalıklı Kırım’da Tatarların uğradığı haksızlıkları ve baskıları anlatmaktadır.

Üçüncü mısıranda üç tane fiil kullanır: *ökünmesem, qaygırmamam, yaşasam*. Bu kelimeler birlikte kullanıldığında çok daha fazla anlamları içerir. Her söz bir düşünce ve duyguyla başlar. Bir acı duyguyu ifade etmek için kullanılan “*ökünmek*” kelimesinin birkaç anlamı vardır: 1. darılmak, müteessir olmak, canı sıkılmak; küskün olmak durumu 2. Kederlenmek, gamlanmak, üzülmek, 3. Pişman olmak, nedamet duymak, 4. Öfkelenmek, hiddetlenmek. Ve tam başka beşinci anlamı ise talep etmek, istemektir. “*Qaygırmak*” kelimesi

de birçok anlamda kullanılır: 1. Keder, hüzn, üzüntü, gam, acı; 2. Sıkıntı. 3. Tasa, ihtimam göstermek, özen göstermek, düşünmek. (<http://altaica.ru/LIBRARY/edtl.php>) Şair bu iki kelimeyi menfi, olumsuz şekilde kullanılmıştır. Numan Çelebi Cihan bu üç kelimeyle “halkım için talep ediyorum, halkım için istiyorum, ona ihtimamla bakmaya çalışıyorum, düşünüyorum ve Tatarlar için yaşayacağım.” demektedir. Bu satırda üç kelimenin arasında negatif duygudan pozitif yöne eğilim vardır. Şiirde geçen fiil soylu kelimeler – *yaşasam, yanmasam, bolsam* – şairin düşüncü hareketini gösteriyor. *Yaşamak* demek – Tatarlar için bu dünyaya gelmiş olmak, *yanmak* – Tatarlar için mücadele etmek, *bolmak (olmak)* – Tatarların Milli lideri olarak yol göstermektir.

Ve kendine büyük bir hedef göstermektedir: *Yüregimde qara qanlar qaynamasın, qurusun!* Kırım Tatar halkının acı durumunu bildiği için kendi çaresizliğini iki fiille anlatıyor. Bu cümlede deyim *kara kanlar kaynamasın* – “heyecanlandırmak, derinden acı duymak, çok üzülmek” anlamında, *qurusun kelimesi ise* – “usanmak, bıkmak” anlamında kullanılmıştır. Bu mısradaki şairin ruh hali ortaya çıkmaktadır.

Numan Çelebi Cihan Kırım Tatarlarının geçmişini ve başına gelen cinayetleri de kullanmıştır ve onlar hakkında fikir yürütür. Şiirin birinci dörtlüğünde bu duygular yer alır.

İkinci dörtlükte Kırım Tatar tarihindeki kendi rolünü ifade ediyor. İlk satır: “*Ant etkemen şu qarangi yurtka şavle serpmeye*” mısrasında üzerinde durulması gereken esas kelime *şavle (nur, ışık)* kelimesidir. 1906’da Numan Çelebi Cihan İstanbul’da Cafer Kırimer ile tanışır, Genç Türklerin Fransa’da ve Mısır’da çıkardıkları gazete ve diğer neşriyatları, Türk vatanperverlerinin ve hürriyetçilerinin eserlerini arkadaşları Cafer Seydahmet, Âlim Seyt, Abdürrahim Sükuti ve Abdülhâkim Hilmi ile birlikte, gizlice okuyarak, hürriyet ve inkılâp fikirlerini kuvvetlendirmiştir. 30 Aralık 1908’te Çelebi Cihan, Cafer Seydahmet, Âlim Seyt, Abdülhâkim Hilmi ve Abdürrahim Sükuti başta olmak üzere, “Kırım Talebe Cemiyeti”ni kurmuş, başına da Numan Çelebi Cihan’ı getirmişlerdir. Cemiyet’in amacı, Gençleri bir ideal etrafında toplamak, onu vatan ve halk için çalışmaya hazırlamak, milletlerine ve hürriyete olan inancını kuvvetlendirmektir. (Otar, 1968:7). Kırım Talebe Cemiyeti’nin Nizamnamesi, aralarında Numan Çelebi Cihan ve Cafer Seyyidahmet’in de bulunduğu bir grup genç tarafından hazırlanmıştır. Nizamname metni sıradan nizamnamelerden farklı değildir. Ancak “giriş kısmı âdeta siyasi bir bildiri mahiyetinde olup, asıl amaçlarının Kırım’da halkın medeni ve siyasi seviyesini yükseltmek ve onun kendi geleceğini tayin etmesine sahip olmasını temin etmek olduğu belirtilmiştir. (Kırımlı, 1996:187). Kırım’da medreselerin, dinî idarenin ıslahı, vakıf idaresinin ele alınması gibi mevzularda İstanbul’da yazdıkları beyannameleri gizli olarak Kırım’a gönderiyor ve halk arasında yayıyorlardı. Bu suretle de, Kırım Türklerinin İçtimâî meseleleri için fiilen mücadeleye atılmış bulunuyorlardı. Cafer Kırimer İstanbul’a dönünce, Şahap Nezihî takma adıyla «Yirminci asırda tatar milleti manzumesi» adlı ilk eserini neşreder. Kendisi bu devre için şöyle der: «*Biz o zamanlar Rusya’nın tam yıkıma gideceğini görememiştik. Yurdumuzun refaha, halkımızın medeniyete ulaşabilmesi için her şeyden ziyade Rusya’da inkılâbın canlanmasına çalışmayı zarurî buluyorduk... O zamanlar Türkçülük de açık bir şekilde işlenmemişti... Biz Kırım’daki halkımızı düşünüyor ve bu halkın diktatörlüğün zulmünden kurtulmasını istiyorduk.. Broşürümde din işleri idaresinin ıslahı, vakıfların ele alınması, maârifin ve medenî cereyanımızın kuvvetlenmesi için inkılâbın muvaffak olmasından ve Çarlığın yıkılmasından bahsediyordum. Eserlerimiz bu zihniyetin mahsulü idi..» (Otar, 1960)*

30 Ekim’de bizzat Cafer Seydahmet tarafından Kırım Genel Kurmay Başkanlığı kurulmuştur. Kasım başlarında Gaspıralı Öğretmen Okulu, Meslek ve Sanayi Mektebi ve Hansaray’da Millî Müze açılmıştır. On sene sonra 3 (16) Kasım 1917 de Bahçesaray’da Millî

Müzenin açılışı merasiminde Numan Çelebi Cihan son nokta olarak Kırım Tatarlarının kurtuluş yolunu anlatır: “*Millet! Bilirsiñiz ki, eski, menfur idare er şeyimiz kibi, yüz elli sene muqad-dem müessesat-ı siyasiyemizi de almıştı, eyyet-i siyasiyemizi esir itmişti. Faqat, esir ve ğasb iderken, qırımlıların perişanlığından, intizamsızlığından bahs iderek, tatarlara intizam ve adalet, ilim ve maarifet vaad idiyurdu, er şeye safvet ve samimiyetle baqan qırımtatar buña da inanmıştı. İnanaraq, tam bir buçuq asır sabır ittik. Bir buçuq asır edebiyatsız, ilimsiz, sanatsız, ticaretsiz ve siyasetsiz olaraq mahkūmiyetler, mahrumiyetler içinde yaşadıq.... Aceba, 1905 senesi inqilāp ve ũrriyeti tatarın ayat-ı içtimaiyesine ait bir şey doğurdımı? Hayır, asla, o tatar için ne bir mektep, ne bir medrese, ne bir ticariy ve ictimayı müessese meydana ketiremedi. Yine cehaletler, yine mahkūmiyetler, yine mahrumiyetler içinde qaldıq. Perişan, berbad oldıq. Açılan mektepler qapatıldı, muallimler sürüldi, tatar harabiyete ve inqiraza mahkūm idilmişti.*” (Kerim, 2015).

1909’da İstanbul’da görüştükleri İsmail Gaspıralı, Kırım Tatar gençlerine, ayrıca Cafer Seydamet ve Numan Çelebi Cihan, ilmî çalışma tavsiyelerinde bulunuyor, İsmail Bey kendilerine ilmî çalışma yolları üzerinde tavsiyelerde bulunmuştur. (Değermenci, 1990). Numan Çelebi Cihan, İsmail Gaspıralı’nın devamcısı olarak halkın eğitim ve medenileştirmesinin önemini açıklıyor.

Bu hareketinin ilk adımlarından birisi 25 Mart 1917’de atıldı. Kırım’ın her tarafından gelen bin beşyüze yakın temsilci Akmescit (Simferopol) de toplandı. 50 kişiden oluşan “Kırım Müslümanları İcra Komitesi” kurulması ve başkanlığına Numan Çelebi Cihan’ın getirilmesi, Kırım’da muhtar bir idare için kurultayın toplanması, bunun için de genel seçimlere gidilmesi gibi önemli kararların alındığı bu toplantıda ayrıca baş müftülüğe Numan Çelebi Cihan’ın getirilmesi kararlaştırılmıştır. (Hablemitoğlu, 2004: 157)

Şiirin ikinci cümlesi tekrar edilen bir sesle bütün dünyaya, cevabı beklenilmeyen ve etkili olsun diye kullanılan bir soru olarak karşımıza çıkar: *Nasıl bolsun eki qardaş bir-birini körmesin?*

O zamanlar politik ortamın karışık olduğu bilinmektedir ve bu durum Kırım Tatarlarının yaşamlarına da tesir eder. 1914 yılında I. Dünya Savaşı’nın bütün hızıyla devam ettiği günlerde ve 1917 Şubat’ında Çarlık merkezinde ihtilalin başladığı haberlerinin gelmesi üzerine halkın fikir ve tarih olaylarına bakışı farklılıklar gösterdi. Kırım Tatarlarının bazıları göç etmek istedi, diğerleri Çarlık ordusunda askerlikteydiler. Geride kalanlar ise Bolşeviklerin arasında kalmıştı. Böylece Kırım Tatar halkı parçalandı. Numan Çelebi Cihan, birbirini görmeyen, birbirinden ayrı düşmüş, parçalanmış Kırım halkını birleştirmek için haykırıyordu. Şairin kaygılı sesi bu durumu “*Daha ne zamana kadar kardeş kardeşini anlayamaz ve görüşemez olacak?*” şeklinde izah etmektedir.

Bu dörtlüğün son satırları tekrar Numan Çelebi Cihanın mücadelesini gösteriyor:

Şair bu insanların trajedisini içinde yaşıyor, bu acıları yaşayıp sanki kendi kendine emrediyor. Bunu körüp, buvsanmasam, muğaymasam, yanmasam: kudurmayım, öfkelenmeyim, kan beynime çıkmasın, meyus olmayım, yanmayım gibi fiilleri peşpeşe ve olumsuz şekilde kullanmayı haksızlığa bir isyan ve mücadeleye çağrı olarak görebiliriz. 1917 yılında bir taraftan eski Rus Çarlık rejimi, öbür taraftan yeni Bolşevik adımları ve I. Dünya Savaşı’nın etkileri Kırım’ın siyaseten karışıklık yaşamasına vesile olur. Kırım Tatar halkı ortada kalır ve mantıklı olarak bir doğru yön bulmaya çalışır. Bu süreçte Kırım Tatarları arasında Milli Demokrasi Hareketleri başlar. Esas amacı yeni Kırım’ı kurmaktır. Bu tarihlerde Tatar taburu kurulur. Bu tabur Kırım’ın ulusal ordusunun çekirdeğini oluşturur. Bu taburun hedefi halkın haklarının korunması yolunda çaba sarfedecektir. (Vozgrin, 1992, 171-172).

Közlerimden aqqan yaşlar derya deniz qan bolsun: “gözlerimden akan gözyaşlarım derya deniz kan olsun” satırlarıyla Numan Çelebi Cihan içindeki insan ve millet severliğine yönelik duygularını dile getirmektedir. Bu mısra şiirin duygu yükünü ve mücadele azmini açıkça göstermektedir. Şair Bolşevikler tarafından 1917 yılı Aralık ayındaki tutuklanır. Bu O'nun ilk tutuklanmasıdır. Belki de tutuklanacağını hissetmesinin mısraıdır bu mısra.

Üçüncü dörtlükte Numan Çelebi Cihan halkına yaşam mücadelesi içindeki görevleri hatırlatır. Birinci satırda *bilmek* kelimesi dikkatimizi çeker. Neyi *bilmek*, neden bu bilgiden dolayı *ölmek*?

İlk Milli Kırım Tatar Cumhurbaşkanı Kırım Tatarlarının derdine çare aramaktadır. Çarelerden birisi 134 yıldır kapanan Kırım Tatarlarının siyasi tarihinin kısa bir süre bile olsa yeniden açılmasıdır. Numan Çelebi Cihan Kırım Tatarlarının siyasi ve sosyal haklarının elde edilmesinde, milli iradenin yeniden tahakkukunda ve müstakil Kırım Halk Cumhuriyetinin kurulmasında en büyük rolü oynayan kimselerin başında yer almıştı. Bunların neticesinde Kırım Tatarlarının tarihinde ilk olarak bu hareketleri yapmış olmaları, demokratik rejimi kurmaları, egemenliğin halkın elinde olduğunu kabul etmeleri, cumhuriyet rejiminin kurmaları ve Bolşeviklerin esiri Kırım Tatarlar yönünden o devirde ilk olarak istiklallerini ilan etmeleridir.

Mehmet Kaplan, Mehmet Akif Ersoy'un yazdığı Türk İstiklal Marşını tahlil ederken iki kavram üzerine çokça durmaktadır. Bu kavramlar “vatan” ve “şehadet”tir. Numan Çelebi Cihan'da da “vatan” ve “halk” için kendini adanmışlık vardır. Dış görünüş bakımından vatan bir "toprak" parçasıdır. Fakat bu toprak parçası, milletin tarih ve hayatına sınırsız bağlıdır. Onu kutsal kılan maddî yönü değil, millet ve tarih ile olan münasebetidir. Bu vatan, binlerce şehit tarafından kazanılmış ve korunmuştur. Bu yönüyle vatan, sıradan bir toprak parçası değildir Bundan dolayı, ona bakarken toprağı değil, ona gömülü olan şehitleri görmek gerek. Dünyada hiçbir şey vatan kadar kutsal ve değerli değildir”. (Kaplan, 1977: 6). Bu fikir Numan Çelebi Cihan'ın “bilmek”, “ölmek” sözlerine tam olarak uygundur. Bu toprakları şehitler döktükleri kanlarıyla Kırım Tatar halkının mayasının hamurunun harcı gibi yapmışlar ve vatan haline getirmişlerdir. Tatar milleti eğer üzerine düşen vazifeyi (vatanın korunması) yapmazsa şehit olan ataları mezarlarında rahat edemeyeceklerdir. Başka milletler ne vaat ederlerse etsinler, bu vatan verilmeyecektir. Bu duyguları yaşayan Numan Çelebi Cihan henüz 32 yaşındadır. Bu vazifeyi yerine getirmek için gerekirse ölmeye için ölmeye, ölenlerin arkasından ağlayanların da gözyaşlarını silmeye yemin etmektedir.

27 Şubat 1917 tarihinde Kırım'da Kırım Müslüman Devrim Kurumu toplantısı yapılır ve 25 Mart 1917'de 1500 delegenin katılımıyla Bütün Kırım Müslümanları Kongresini toplanır. Silah arkadaşlarının ve ilerici gençlerin desteği ile Ali Bodaninskiy, Numan Çelebi Cihan'ın Müftü olmasını ısrarla ister. Çünkü O Türkiye'de ilahiyat eğitimi almıştı. “Numan Çelebi Cihan yalnız Kırım'ın değil, aynı zamanda Batı Müslümanlarının (Polonya, Litvanya) müftüsü de olmuştu. Bilâhare bu sıfatları Rusya geçici hükümeti tarafından da tasdik edilmişti. Polonya ve Litvanya gibi ülkelerin temsilcileri de Kırım'a gelmişlerdi”. (Otar, 1968: 10). 26 Kasım (9 Aralık) 1917 yılında ilk Kırım Tatar Milli Kurultayının reisi olarak Numan Çelebi Cihan seçilmişti. “*Bilmiy, körmiy bin yaşasam, Qurultaylı han bolsam*” mısraları bu reisliğin gerçekleşmesine delildir.

Son mısra da “*Kene bir kün mezarcular kelir meni kömmege*” ifadesi de Numan Çelebi Cihan'ın hayat hikayesinin adeta yansımasıdır. Din adamı olarak görevi boyunca ideallerinden vazgeçmeyen Numan Çelebi Cihan mezarı dahi bulunamayacak şekilde katledilmiştir.

Kırım halkının derdine derman olduğunu görmeden binlerce yıl yaşasa da Kurultay tarafından “Han” seçilse de bir gün öleceğini ve kendisini gömmek için mezarcuların geleceğini düşünmektedir ama pek çok Kırım Tatar askerinin şehit edildiği çatışmaların neticesinde Numan Çelebi Cihan, Bolşeviklerin Başkanı Miller tarafından tutuklanarak otomobille Sivastopol’e sevk edildi.

Tutuklandığında Çelebi Cihan’ın çerçevesindekilere şu sözleri söyledi; “Kırım Hükümet-i Milliyesi ve Kırımlılar mutlaka tekrar yaşayacaklardır.” Sevastopol’de diğer Kırım Tatar mücahitleriyle beraber zindana atılan Çelebi Cihan, insanlık dışı bir muameleye ve vahşete maruz bırakılır. Fakat mezarcular yerine katiller gelirler ve 23 Şubatta 1918 yılında Akyar (Sevastopol) hapishanede idam edilir, cesedi de Karadeniz’e atılır. Numan Çelebi Cihan’ın mezarı bütün Karadenizdir.

Numan Çelebi Cihan’ın bu şiiri Kırım Tatar şairleri üzerinde derin izler bırakmıştır. Şiir dil ve yapısı olarak bugüne kadar incelenmemiştir. Bu araştırmada şiiri şekil itibarıyla inceledik. Şiir hece vezniyle yazılmış 3 dörtlülük, 12 mısra, 73 kelimedenden ibarettir. Durakları $4+4+4+3= 15$ ’tir. Türkiye’de âşık edebiyatında kullanılan “divan” türünde sayılabilir. Kafiye şeması birinci dörtlülükte $x/a/x/a$; 2. Dörtlülükte belirli bir düzen yoktur. 3. Dörtlülük ise $a/a/b/a$ şemasındadır. Şiirde asıl verilen mesaj nedeniyle kafiye ve rediflere pek dikkat edilmemiştir. Bu yönüyle bize Türkiye sahası ilk milli şairlerinden birisi olan Mehmet Emin Yurdakul’un “Ey Türk uyan” ve “Türk Sazı” gibi şiirlerini hatırlatmaktadır. Şiir Kırım Tatar Türkçesinin “Çöl Ağzı” özelliklerini taşımaktadır. Kafiye kelimelerinin dörtte üçünü fiil ve isim soylu kelimelerden seçmiştir. Marş olarak söylenişinde $4+4$ duraklarından sonra kısa bir ara (durak) verilip sonraki $4+3$ kısım seslendirilir.

SONUÇ

‘Ant Etkenmen’ Marşı Kırım Türklerinin ortak mutabakat metnidir. Millet kimliğini yapan temel bileşenlerimizden biridir. Numan Çelebi Cihan’ın eseri Kırım’ın ve Kırım Tatar Türklerinin vatan mücadelesinin yapılmasına bir çağrıdır. Devlet ve vatanın adeta tapusudur. Zira bu metin, Kırım Tatar Türklerinin ayakta kalma mücadelesinin «en kızıştığı bir dönemde, Türk’ün tarihe karşı direniş kararlılığının zirvede olduğu bir sırada üretilmiş, millî ruhun ortak heyecanın, ortak iradesinin, ortak hassasiyetinin bir ürünüdür» (Çetin, 2014:90). Şiir yazıldığı dönemin yazı ve konuşma dili olarak kullanılan Kırım Tatar Türkçenin “çöl boyu ağzı”nda kaleme alınmış, daha sonra, 1992 yılında Milli Meclis Kurultay’ında da tam olarak ifadeye uygun bir Kırım Tatar Türkçesine çevrilmiştir. Şiirde çok kuvvetli bir yönlendirme, sorgulama, yargılama, eleştirme ve tanımlama görülür. Sade, açık, kesin bir anlatımı ve lirik bir söylemi de yine üslubuna ait temel özellikleri arasında yer alır. Mesaj, herkesin kolaylıkla anlayabileceği bir dil ve üslup içinde sunulmuştur. Bu çalışmamızda ‘Ant Etkenmen’ Marşının tarihî, kültürel, siyasî, dinî dayanaklarını, üzerine temellendiği birikimi bir metin çözümleme ve yorumlama denemesi yapılmıştır. Kırım Tatarlarının vatanı Kırım’ın bağımsızlığı mücadelesinde derin izler bırakan Numan Çelebi Cihan’ın bu şiiri, özgürlük ve bağımsızlık için mücadele veren bütün Türk ve dünya halklarına yol gösterecek, ışık tutacaktır.

KAYNAKLAR

Kırimer, C.- S., (1993) “*Bazı Hatıralar*”, Emel, Türk Kültürünü Araştırma ve Tanıtma Vakfı İstanbul, s. 242.

- Çapraz, K., (1997), “*Stratejik Açından Kırım*”, Yeni Türkiye, 1528-1533.
- Çetin, N., (2014), “*İstiklâl Marşı’mızı Anlamak*”, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Türkoloji Dergisi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Türkoloji Dergisi 21, 2 (2014) 25-92
- Gaspralı, Ş., (1961), “*Çelebi Cihan’ın Şehâdeti*”, Emel, s. 3. Grouset, Rene, (1993), Bozkurt İmparatorluğu, Çev:Reşat Uzmen, İstanbul, Ötüken Neşriyat.
- Durmuş, İ., (2009) “*Türk Kültür Çevresinde Ant*”, Millî Folklor, 21, Sayı 84, 100-102.
- Allworth, E. (1998), *The Tatars of Crimea: Return to the Homeland*, 400 p.
- Hablemitoğlu, N., (2004), *Çarlık Rusyası’nda Türk Kongreleri*, İstanbul, Toplumsal Dönüşüm Yayınları.
- Işıktaş Sava, I., (2013) , “*20. Yüzyıl Kırım Tatar Şiirinde Ant Etme Motifi*, / Yıl V, Sayı 2, ACTA TURCICA, 1-12.
- Kaplan, M., (1971). “*Türk İstiklal Marşı*”, Hisar, Ankara, sy, 88., 4-6
- Kaplan, M., (1977), “*İstiklâl Marşı*”, Millî Kültür, c. I, sy. 9, Ankara, 6-9. Kaplan,
- Kaplan, M., (1978), “*Türk İstiklâl Marşı*”, Türk Kültürü, sy. 194, yıl 17, Ankara, s. 1-5
- Kırımlı, H. (1996). *Kırım Tatarlarında Millî Kimlik ve Millî Hareketler*, Ankara, 296 s.
- Otar, İsmail, (1961), “*Çelebi Cihan*”, Emel, Mart-Nisan / Sayı : 3 .
<http://www.emelvakfi.org/arsiv.asp>
- Türkçe Sözlük*, Türk Dil Kurumu Yayınları, C. I., Ankara, 1998, s. 115
- Vozgrın V., (1992) *İstoriçeskiye sudbi kırmskih tatar*, Moskva, Mısl, 447 s.

DİJİTAL KAYNAKLAR

- Değirmenci, K, “Kırım özgürlük Hareketi’nin önemli bir yol başçısı: Numan Çelebi Cihan (1885-1918)
<http://www.ayk.gov.tr/wp-content/uploads/2015/01/DE%C4%9E%C4%B0RMENC%C4%B0-Kevser-KIRIM-%C3%96ZG%C3%9CRL%C3%9CK-HAREKET%C4%B0%E2%80%99N%C4%B0N-%C3%96NEML%C4%B0-B%C4%B0R-YOLBA%C5%9E%C3%87ISI-NUMAN-%C3%87ELEB%C4%B0-C%C4%B0HAN-1885-1918.pdf>
- Kerim, T., <http://kerimofftahir.blogspot.com.tr/2015/03/azat-qrm-gazetasnda-baslgan-qrm-tatar.html>
- Otar, İsmail, (1960), “Cafer Seydamet”, Emel, Kasım-Aralık / Sayı : 1.
<http://www.emelvakfi.org/arsiv.asp>
- Sevortyan, E. V., (1974), Etimoloğışeskiy slovar türkskih yazıkov, Nauka, Moskova.
<http://altaica.ru/LIBRARY/edtl.php>
- Tematik Türkoloji Dergisi Online Thematic Journal of Turkic Studies www.actaturcica.com
Yıl V, Sayı 2, “Kültürümüzde Yemin”, Editörler: Emine Gürsoy Naskali, Hilal Oytun Altun